

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

133:2 • 2013

Fem delstudier om ansvars- föreställningar under fyra sekler

THOMAS KAISERFELD* *Lunds universitet*

David Larsson Heidenblad, *Vårt eget fel: moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatlarm till förmoderna syndastraffsföreställningar* (Höör: Agering 2012). 285 s. (Summary in English: *Our own fault: the thought-figure of moral causality, from anthropogenic climate change to premodern ideas about divine punishment.*)

David Larsson Heidenblad har skrivit en djärv och originell avhandling där förekomsten av olika föreställningar om orsakssammanhang studeras under en mycket lång tidsperiod, närmare fyra sekler. Ofta har det visat sig vara svårt för dem som tar sig an utsträckta tidsperioder att tillräckligt väl känna de olika sammanhangen för att tolka och förstå det som sägs och görs utifrån de skilda förutsättningar som varit förhanden. Detta är dock en fälla som Larsson Heidenblad undviker. Tvärtom är han noga med att tolka utsagor och handlingar på grundval av de olika historiska omständigheterna. Larsson Heidenblads avhandling är, det långa tidsperspektivet till trots, kärnfullt koncis och därmed relativt kortfattad, något som förstås höjer svårighetsgraden ytterligare.

I inledningskapitlet beskriver Larsson Heidenblad sitt syfte att studera hur en viss typ av föreställningar har aktualiserats genom historien, nämligen att skyldiga och ansvariga för en företeelse samt hotade och drabbade av samma fenomen sammanfaller med varandra på en kollektiv nivå, en föreställning som här kallas "moralisk kausalitet" (s. 24). För att kunna nå sitt syfte har Larsson Heidenblad som målsättning att bidra med kunskap om hur dessa föreställningar kommit till uttryck i fem olika historiska sammanhang inom den svenska kultur- och språksfären. Resultaten från dessa fem delstudier sammanförs sedan i slutkapitlet, där författaren undersöker hur föreställningar om ansvar har förändrats över längre tid. Syftet här är att

* Fakultetsopponent; professor i idé- och lärdomshistoria

också visa på förtjänsterna med att anlägga långa tidsperspektiv i historiska undersökningar.

Det som i första hand har inspirerat Larsson Heidenblad till att undersöka moralisk kausalitet är att detta verkar ha varit en dominerande föreställning, framförd i media och forskningssammanhang, om orsakerna bakom senare tids klimatförändringar. Nu visar det sig att denna typ av moraliska orsaks- och ansvarsföreställningar redan har kommit till uttryck i det förgångna, i synnerhet i gammaltestamentliga syndastraffsföreställningar, något som också en rad forskare och debattörer tidigare uppmärksammat och som någon träffande kallat ett "sekulariserat straffeologiskt tolkningsmönster" (s. 16). Larsson Heidenblad menar dock att de historiker och andra som jämfört äldre tiders syndastraffsföreställningar med senare decenniers miljödebatter har gjort det utifrån tanken att sådana föreställningar varit en historisk och kulturell konstant som förekommit under hela det kristna västerlandets historia. Det är utifrån den observationen som han formulerar sitt syfte att empiriskt undersöka i vilken utsträckning moralisk kausalitet förekommit i andra mellanliggande historiska sammanhang (s. 19).

I inledningskapitlet beskrivs vidare begreppet tankefigur, som lanserades av Johan Asplund i syfte att jämföra föreställningar och tankemönster över tid. Det handlar om djupt rotade och återkommande, om än ej konstanta, föreställningar (s. 20). För Larsson Heidenblad är tankefiguren en sorts idealtyp som kommer till uttryck på olika sätt i olika historiska sammanhang. En tankefigur kan konkretiseras i flera olika debatter och meningssammanhang och i Larsson Heidenblads avhandling är det i första hand tankefiguren moralisk kausalitet som studeras i fem olika meningssammanhang (s. 21). Men här finns också andra tankefigurer som Larsson Heidenblad benämner lokaliserade kausalitet och strukturell kausalitet. Det förstnämnda är när ansvaret och skulden för ett skeende förläggs till enskilda individer eller grupper av individer snarare än till alla i kollektivet. Strukturell kausalitet är när ansvaret förläggs till någon existerande företeelse som inte kopplas samman med enskilda aktörer, exempelvis ett ekonomiskt system eller vissa tekniska förutsättningar. Till detta kommer ytterligare två föreställningar om ansvar. Den första kallas fatalistisk kausalitet och innebär att det som sker har en högre mening oberoende av mänskligt handlande. Den andra kallas slumpmässig kausalitet och är återigen oberoende av mänskligt handlande, men nu helt utan mening.

Inledningsvis beskrivs också studiens avgränsningar. Samtliga fall handlar om svenska sammanhang, där medeltiden får bilda bakgrund till den egentliga empiriska studien som tar sin början med analyser av böndagsplakat från 1600-talets första hälft. Källmaterial från de fem olika nedslagen har valts utifrån två villkor: de skall innehålla föreställningar om orsaks-

och ansvarsförhållanden och de skall ha kommunicerats till ett stort antal individer inom det dåvarande svenska rikets gränser. Det har inneburit att det i de tidigare delstudierna framför allt är material som böndagsplakat, psalmer och predikningar liksom katekes som kommit till användning. I de senare delstudierna är det vid sidan av religiöst material i första hand dagstidningsmaterial som analyserats, men också radio- och tv-inslag samt film och romaner med mera (s. 27f.).

Viktigast av allt är kanske ändå vilka delstudier som Larsson Heidenblad valt att studera eftersom nedslagen mer än något annat bestämmer vilka föreställningar om moralisk och annan kausalitet som han kan förväntas hitta. Den första delstudien handlar om de senaste årens klimatdebatt och framför allt det meningssammanhang om klimatet som omgav frågans mediala genombrott i november 2006. Den inleder avhandlingens empiriska delar eftersom det är denna debatt som utgör den utomvetenskapliga motiveringen för undersökningen. Den andra delstudien har sin tyngdpunkt i 1600-talets första hälft och har valts i förhoppningen att moralisk kausalitet skall kunna studeras i ett förmodernt religiöst sammanhang (s. 29). I den tredje delstudien undersöks källor från 1800-talets tre första decennier eftersom de mest spridda religiösa texterna, katekesen och psalmboken, under denna tid omarbetades för första gången sedan 1600-talets slut. I den fjärde delstudien behandlas det meningssammanhang som första världskrigets utbrott i slutet av juli 1914 gav upphov till i böndagstexter och predikningar samt i dagspress under augusti samma år. Den femte och sista delstudien handlar så om Kubakrisen i oktober 1962 – vald eftersom händelsen i efterhand har framhållits som den tidpunkt då det kalla kriget var som närmast att övergå i fullskaligt världskrig mellan Förenta staterna och Sovjetunionen.

I bokens sista kapitel förs slutsatserna från de olika delstudierna samman. Här framkommer för det första skillnader mellan moralisk kausalitet i klimatdebatten 2006 och förmoderna syndastraffsföreställningar genom att de skyldiga i den rika västvärlden utpekas som dem som måste förändra sitt beteende, samtidigt som det inte är dem som i första hand kommer att drabbas av undergången. Under förmodern tid var alla ofrånkomligen syndare och straffades av Gud om inte nåd fick gå före rätt. En annan, kanske ännu viktigare, skillnad var att klimatdebattens värsta scenario innebar total undergång medan förmoderna föreställningar handlade om världsliga katastrofer som var underordnade evig välgång. Men här fanns också likheter i och med att föreställningarna handlade om kollektiv och individuell bättring i syfte att lindra hotande katastrofer. Parallellt med att föreställningar om moralisk kausalitet försvagades förstärktes i stället föreställningar om lokaliserad och strukturell kausalitet, exempelvis inom arbetarrörelsen från sent 1800-tal.

Slutsatsen är alltså att moralisk kausalitet på inget sätt varit en historisk

konstant. Mellan dominansen under våra dagars klimatdebatt och i förmoderna syndastraffsföreställningar har den varit vikande och i stället gett rum för andra föreställningar som lokaliserad och strukturell kausalitet likaväl som slumpmässig och fatalistisk kausalitet. Enligt Larsson Heidenblad berodde detta på att syndastraffsföreställningarnas kulturella ställning underminerades genom en idémässigt religiös förändringsprocess som inbegrep försvagningar av föreställningar om Gud som aktiv kraft, om ett förbund mellan Gud och en enhetlig kristenhet samt om människans syndiga natur. Ansvarsföreställningarna politiserades och sekulariserades samt lokaliserades alltmer till makthavare. Etableringen av en kulturell logik i termer av en mekanisk-deistisk världsbild, det religiösa kollektivets uppluckring samt framväxten av en utvecklingsoptimism undergrävde möjligheterna att uttrycka syndastraffsföreställningar i termer av moralisk kausalitet (s. 222). Den tankefiguren bottenade inte längre i tidens dominerande kulturella logik och förlorade långsamt sin ställning och plats. Dock finns i våra dagars miljöreligion en kulturell logik som har viktiga likheter med den förmoderna, även om här också föreligger skillnader.

I sin inledande och mer övergripande forskningslägesbeskrivning anger Larsson Heidenblad en handfull forskare som diskuterat och analyserat förhållandet mellan syndastraffsföreställningar och senare tiders miljödebatt. Han förknippar dock inte denna mer sentida diskussion med ett äldre och bredare miljöhistoriskt tema som har sitt ursprung i en miljöhistorisk klassiker, Lynn White Jr:s artikel "The historical roots of our ecological crisis" i *Science* nr 3767 (10/3 1967). White Jr analyserade här det förhållande mellan religion och miljödebatt som fortfarande ligger till grund för stora delar av den befintliga miljöhistoriska forskningen om religiösa föreställningar och förhållandet till vår omgivning. Utgångspunkten för White Jr var Francis Bacons föreställning från tidigt 1600-tal om att vetenskaplig kunskap medförde tekniskt herravälde över naturen, något som knappast kom att förverkligas förrän mot mitten av 1800-talet, då också nya begrepp som *Ökologie* på tyska och *ecology* på engelska såg dagens ljus (1866 respektive 1873).

Precis som Larsson Heidenblad (s. 223), konstaterar White Jr att vad människor gör med sin omgivning hänger samman med deras föreställningar om sin egen relation till omvärlden. Synen på ekologi är därför avhängig av föreställningar om naturen och ödet, det vill säga religion. White Jr fortsatte med att undersöka den judiskt-kristna traditionen och observerade då några avgörande komponenter: Världen är linjär och har en tydlig början i skapelsen och ett tydligt slut i domedagen. Hela världen är skapad till människans förmån och bestämmande; syftet är hennes nytta som är skapad till Guds avbild. Fysikoteologin som var så populär i Sverige på 1700-talet speglade dessa

föreställningar när den förkunnade att syftet med att undersöka naturen var att frilägga Guds skapelse och uttyda den symbolik som fanns nedlagd i den. Regnbågen var exempelvis både en symbol för hopp sänd till Noak efter syndafloren och en motivation för naturfilosofer att bedriva förbluffande avancerade optiska experiment. Fortfarande vilar faktiskt, enligt White Jr, västerländsk naturvetenskap och teknik på denna urgamla judiskt-kristna tankefigur. När dessa olika forskningssyften sedan vid 1800-talets mitt sammanfördes metodologiskt innebar det enligt White Jr början till vår tids ekologiska kris.

Jag tror att mycket av den sekundärlitteratur med jämförelser mellan våra dagars klimatkussioner och äldre föreställningar om syndastraff som Larsson Heidenblad diskuterar bygger på White Jr:s resonemang, även om den senare faktiskt inte drar just dessa paralleller i sin artikel från 1967. Med tanke på den omfattande litteratur som White Jr:s artikel gav upphov till blir det forskningsläge som Larsson Heidenblad refererar endast toppen av ett isberg. Dessutom utgår Larsson Heidenblads analys från helt andra historiska perspektiv än White Jr. Där Larsson Heidenblad är intresserad av tankefigurer om syndastraff och ansvar och hur de framkommer i källorna, diskuterar White Jr tankefigurer som rör den övergripande judiskt-kristna doktrinen om människans förhållande till hennes omvärld. Enligt White Jr är visserligen 1800-talet och dess mitt en avgörande tid för den som vill förstå människans relation till hennes omvärld, precis som Larsson Heidenblad konstaterar. Det centrala är dock inte att religionen förlorade sin kulturella dominans eller viktiga samhällsfunktion, utan att den kontinuerliga, ännu levande föreställningen om världen som en skapelse till människans förmån, med en linjär tid från skapelse till domedag, då inympades i den moderna vetenskapen. Som White Jr formulerar det: "modern Western science was cast in a matrix of Christian theology".

Även Larsson Heidenblads begrepps användning kan diskuteras. Bland annat kan användningen av tankefigursbegreppet ifrågasättas eftersom det används mer som karaktärisering av olika former av kausalitet än som grund för den historiska analysen. I stället är det begreppet "kulturell logik" som används analytiskt (s. 63, 168, 215, 222), likaväl som "kulturell föreställningsgrund" (s. 223). Exempelvis förklaras syndastraffsföreställningarnas vacklande kulturella position med att det uppstod en kulturell logik som inbegrep introduktionen av en mekanisk-deistisk världsbild, det religiösa kollektivets uppluckring och framväxten av en utvecklingsoptimistisk människosyn. Den kom successivt att undergräva möjligheterna att uttrycka tankefiguren moralisk kausalitet genom syndastraffsföreställningar. Det är ett resonemang som borde ha motiverat en mer ingående diskussion om vad kulturell logik är och vilket förhållande det har till tankefigurer (s. 222).

Här är vi nu inne på Larsson Heidenblads förklaringar till sina observationer. En sådan förklaring står att finna i förändringar inom pressmediet, som genom billigare framställningstekniker fick sitt genombrott, och uppkomsten av ett modernt partiväsande, som genom pressen fick en mer heterogen kommunikationskanal (s. 119). Det handlar delvis om en intensifiering av den medborgerliga offentligheten (*bürgerliche Öffentlichkeit*), för att tala med Jürgen Habermas. En annan förklaring är en sekulariseringsprocess som innebär att religionen förlorar sin ställning som kulturell grund och sin samhällsfunktion och i stället blir viktig för individers trosfrågor. En tredje förklaring är den som lanseras i slutkapitlet: att en dominerande förmodern kulturell logik långsamt förlorade sin ställning och plats och att våra dagars miljörelse bygger på en kulturell logik som har likheter med den förmodernerna, men där det också finns skillnader. Här saknas dock en enhetlig diskussion om förhållandena mellan de olika förklaringsnivåerna, liksom betydelsen av tankefigursbegreppet.

När det handlar om materialval i de olika delstudierna anges två övergripande urvalsprinciper: att ansvars- och orsaksföreställningar skall förekomma i materialet samt att det skall ha masskommunicerats inom det dåtida Sveriges gränser (s. 28). Men självklart finns det material som innehåller ansvars- och orsaksföreställningar som masskommunicerats men som ändå inte tas upp i respektive delstudie. Urvalsprinciperna är därmed inte tillräckliga i den meningen att det inte räcker med att kriterierna innehåll och spridning är uppfyllda för att materialet skall tas upp till behandling. Det har alltså gjorts ytterligare urval, som då ofta motiveras med utgångspunkt i sekundärlitteraturen och forskningsläget. Men min poäng är att det saknas explicita vidare principer, vilket kunde ha varit på sin plats för att underlätta studiens reproducerbarhet.

Urvalsprinciperna anger inte heller nödvändiga kriterier och i den femte delstudien analyseras till exempel tre kristna debattböcker som utkom 1959–1960, liksom Nevil Shutes roman *On the beach* (1957) och filmen *Dr. Strangelove* (1964), av vilka knappast någon uppfyller kraven på masskommunikation i det svenska sammanhanget. I den andra delstudien finns också två danska böndagsordningar som förmodligen inte spridits inom det dåtida, men väl nutida, Sveriges gränser. Här anges alltså urvalsprinciper för källmaterial som varken är tillräckliga eller nödvändiga i valet av källor, något som kan förefalla en aning frivolt, även om de olika avstegen från urvalsprinciperna motiveras var för sig. I synnerhet kan det framstå som problematiskt när så mycket av analysen bygger på källurvalet.

En annan fråga gäller urvalet av nedslagspunkter i historien. Författaren skriver explicit att inga principer har följts och att valen är asymmetriska (s. 28). Här hade det möjligen varit på sin plats med en utförligare principiell

diskussion, särskilt som val av delstudie åtminstone delvis är avgörande för förekomsten av moralisk kausalitet. När det till exempel gäller studien om krigsutbrottet 1914 så kan man fråga sig vilka ansvarsföreställningar som skulle flyta upp till den massmediala ytan om det i stället hade varit spanska sjukan 1918–1920 som hade analyserats. Kanske finns här anledning att tro på delvis andra resultat, även om den stora bilden som framträder nog har fog för sig och också stämmer väl överens med gängse historieskrivning. Intrycket är emellertid att resultatet i denna typ av studie till viss del är urvalsstyrt, något som kunde ha diskuterats utförligare.

Dessa anmärkningar till trots har Larsson Heidenblad tveklöst skrivit en i positiv bemärkelse originell och djärv avhandling med mycket hög svårighetsgrad. Han lyckas dessutom med konststycket att trots ett mycket långt tidsperspektiv ta hänsyn till en mängd olika historiska sammanhang och ge dem rättvisa både i analyserna av de olika delstudierna och i analysen av förändrade föreställningsmönster över fyra sekler. Larsson Heidenblad har med andra ord inte gjort det lätt för sig, och resultatet är onekligen en bedrift.